

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ РОДУ ІНШОМОВНИХ ІМЕННИКІВ: ОСОБЛИВОСТІ МОРФОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ЕПІСТОЛЯРІЮ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 20–50-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

Дмитро ШУЛЬГА (Кіровоград, Україна)

У статті розглянуто особливості маркування грамемами роду іношомовних іменників в епістолярних текстах українських письменників 1920–50-х років.

Ключові слова: іношомовне слово, епістола, морфологічна адаптація, граматична категорія роду, множинні іменники, парний рід.

The article focuses on the peculiarities of marking with of grammemes gender loan substantives in the epistolary texts by Ukrainian writers of 1920–50 S.

Key words: foreign word, epistola, morphological adaptation, grammatical category of gender, pluralia tantum, pair gender.

Запозичення перебувають у центрі уваги лінгвістичної науки. Мовознавці розглядають різноманітні аспекти, пов'язані із входженням, адаптацією й функціонуванням іношомовних слів у сучасній мові й на попередніх етапах її становлення (В.М. Аристова, Л.М. Архипенко, В. Бетц, У. Вайнрайх, Й. Гжега, Я.К. Грот, Ю.О. Жлуктенко, Л.П. Крисін, Д.С. Лотте, А.Д. Олійник, Г. Пауль, О.О. Реформатський, Е. Хауген тощо). Особливу увагу приділено опрацюванню художніх текстів та текстів ЗМІ, а епістолярій переважно перебуває на периферії наукових лінгвістичних інтересів, мовознавці вивчали лінгвостилістичні характеристики епістолярного стилю (К.В. Ленець, Б.А. Шарпило); роль письменницької листовної спадщини в розв'язанні проблем літературної мови та мовознавства (В. І. Статеева); мовленнєвий етикет (С.К. Богдан); проблеми мовної культури епістолярного стилю (Н.М. Журавльова); фразеологічні, етикетні та дискурсивні одиниці (С.А. Ганжа, Е.С. Ветрова, Н.В. Павлик). Відсутність комплексного дослідження функціонування іношомовних слів у листуванні українських письменників 20–50-х років ХХ століття обумовлює актуальність статті.

Мета статті – дослідити особливості морфоологічної адаптації іношомовних слів в опублікованих листах українських письменників 1920–50-х років. **Завдання** статті: 1) дослідити епістолярій вітчизняних літераторів 20–50-х рр. ХХ ст. в аспекті адаптації іношомовних слів; 2) у розглянутих епістолярних текстах проаналізувати маркування іношомовних іменників грамемами чоловічого, жіночого, середнього, парного роду.

Під час освоєння іношомовні слова підпадають під вплив граматичної системи мови-реципієнта, і перебіг цього процесу регламентований спільними й відмінними характеристиками морфологічної та синтаксичної систем мови-джерела й мови-одержувача.

Під час морфологічної асиміляції запозичення співвіднесено з основними граматичними категоріями, які властиві певній частині мови. Для іменників, які становлять переважну більшість зафіксованих у досліджуваному матеріалі іншомовних лексем, це категорії роду, числа та відмінка.

Відповідно до законів української граматичної системи переважна більшість запозичених іменників можуть бути марковані графемами чоловічого, жіночого, середнього роду (згідно з канонами традиційної граматики) [5: 552].

Граматична категорія роду іменника має різне формальне вираження в мовах індоєвропейської сім'ї. В англійській мові іменники позбавлені морфологічних показників роду, а розподіл за родовими характеристиками здійснено з огляду на наявність особливих граматичних форм займенників. У німецькій іменники мають три графеми роду: чоловічий, жіночий і середній. Граматичний рід може виражатися морфологічно (сполученням іменника з артиклем) та синтаксично (у формі прикметника, займенника, числівника, що сполучається з іменником). У французькій мові – дві графеми роду іменника: чоловічий та жіночий, які виражені в артиклі. У польській, як і в східнослов'янських мовах, графем роду три: чоловічий, жіночий та ніякий [2: 253].

В українській мові специфіка родової диференціації іменників тісно пов'язана з поділом їх на живі й неживі та виділенням лексико-семантичної групи істот, визначальною для першого члена цієї опозиції. Розрізнення істот за статевими ознаками свідчить про певну семантичну функцію роду, про його участь у процесах номінації. В іменників, що означають неживі предмети, категорія роду асемантична [5: 552]. Отже, із семантичного погляду категорія роду пов'язана з позначенням іменниками істот чоловічої статі (чоловічий рід), істот жіночої статі (жіночий рід) і нейтралізацією ознаки статі та акцентуванням ознаки недорослості (середній рід). Здатність позначати стать найсильніше виявлено в назвах осіб і меншою мірою в назвах тварин. Назви неістот позбавлено такого, як у назвах істот, семантичного розрізнення, вони ґрунтуються на формально-граматичному змісті іменникової категорії роду [1: 86].

У проаналізованих текстах зафіксовано 896 іменників іншомовного походження, серед них чоловічого роду – 466 одиниць, жіночого – 384 одиниці, середнього – 36 одиниць. Крім того, зафіксовано 7 іменників, які не можна маркувати графемами чоловічого, жіночого та середнього роду. Це множинні іменники (*pluralia tantum*): *вакації, мемуари, нотації, пенати, риторози, фінанси, шпалери*. Існують два найпоширеніші погляди стосовно родового маркування таких слів: одні дослідники вважають, що на рівні множини граматичне значення роду елімінується (В. В. Виноградов, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, В. В. Мерінов тощо), інші ж – що є підстави говорити про реалізованість значення роду й на рівні множини (О. В. Бондарко, В. О. Горпинич, О. А. Колесников, І. Г. Милославський). На думку І. Г. Милославського, якщо рід – морфологічна категорія, то вона має характеризувати усі іменники. Якщо синтаксичний елемент значення, який виражено графемою роду, не є обов'язковим, то рід іменників не можна визнати морфологічною категорією [3: 47]. Тому необхідно визнати, що в українській мові не три графеми роду іменників, а чотири, субстантиви *pluralia tantum* слід відносити до парного роду.

На думку Т. Ю. Мороз, визнання графеми „парного” роду нічого не дає для розуміння сутності родової віднесеності аналізованих іменників, а є „засобом „припасування” цих іменників до категорії роду з урахуванням їх форми існування в системі іменникової лексики” [4: 227]. Дослідниця зазначає, що на рівні іменників *pluralia tantum* є всі підстави стверджувати про наявність системної симетрії в межах морфологічних категорій: існування іменників лише в одному числі (множині), яке стає для них класифікаційною характеристикою, закриває позицію для формальної реалізації іншої граматичної категорії – роду. „Однак, якщо визнавати, що рід є обов'язковою для реалізації предметної сутності іменникового класу лексем категорією, то, вочевидь, необхідно визнати нульові значення роду, що асоціативно можуть виявлятися через віднесеність до трьох із наявних в арсеналі цієї категорії значень роду” [4: 227].

Запозичені субстантиви чоловічого роду у досліджених епістолах 20-50-х років XX століття 448 прикладів мають тверду приголосну фонему в кінці основи (*авторитет*,

бумеранг, вальдшнеп, гонорар, документ, екран, журнал, імпульс, квартал, лабіринт, меджліс, оркестр, період, ребус, стимул, темперамент, університет, флірт, хор, циркуляр, шрифт, ямб тощо), 18 – м'яку приголосну, у тому числі 12 слів з кінцевою фонемою /й/: автомобіль, бінокль, портфель, румпель, стиль, цикл; геморої, геній, герой, гобой, критерій, лицей, пітмей, радії, санаторій, трамвай, трофей, ювілей.

Субстантивами жіночого роду є такі іншомовні слова та іменники, утворені від іншомовних слів за допомогою власне-українських словотворчих морфем:

1) запозичені субстантиви, які мали в мові-джерелі або отримали внаслідок фонетичного та графічного оформлення в українській мові флексії **-а(-я)**. До їхнього числа входять як дериваційно непохідні одиниці (арена, база, валюта, галерея, декада, ескадра, інтрига, копія, лінія, маса, новела (новеля), опера, перанджа, румба, система, теорія, фабрика, хурма, цикада, шарада, юрта тощо), так і дериваційно похідні віддієслівні іменники на **-аці(я)**, **-ці(я)** (апеляція, обсервація, цивілізація; абстракція, конструкція, продукція тощо). Як іменники жіночого роду послідовно функціонують грецизми з фіналями **-графія**, **-логія** (автобіографія, бібліографія, кристалографія, ортографія, фотографія; антологія, археологія, ідеологія, психологія, хронологія тощо).

2) іменники з нульовою флексією при основі на м'який приголосний (артіль, бандероль, контроль, магістраль, нонпарель, паралель) та відприкметникові утворення на **-іст(ь)** (активність, колегіальність, серйозність, формальність тощо).

У текстах письменницьких листів досліджуваного періоду зафіксовано порівняно малу кількість запозичених субстантивних лексем (як власне-іншомовних, так і похідних від іншомовних слів, в яких показником роду є словотворчий формант), які в українській мові є іменниками середнього роду:

1) віддієслівні утворення із суфіксами **-анн-**, **-енн-** та флексією **-я** (12 одиниць): активізування, зондування, ідеалізування, мотивування, оформлення, поденервування, редагування, рентгенування, римування, синтезування, студіювання, транспортування;

2) відіменникові утворення із суфіксом **-ств-** та флексією **-о** (7 одиниць): бюргерство, дезертирство, інженерство, міністерство, олімпійство, фіглярство, шефство;

3) непохідні незмінні іменники на **-а**, **-е**, **-і**, **-о**, **-ю**, що походять з французької (амплуа, бюро, жюрі, меню, пюре, резюме, рококо, трико), італійської (бароко, піаніно, фіаско), латинської (его, кредо, мотто, радіо), англійської (інтерв'ю), грецької (кіно), іспанської (какао) мов – загалом 18 одиниць.

Але не всі іменники іншомовного походження, зафіксовані в епістолярних текстах 1920–50-х років, демонструють родову визначеність. Наприклад, спостережене вживання лексеми **грип** і як іменника чоловічого роду, і як іменника жіночого роду: *Трошки захворів на грип і сьогодні цілий день лежу* (Куліш: 525); *Я милася по декілька разів на день теплою водою, але організм мій був такий слабкий після грипу, що не міг боротися з цією заразою* (Теліга: 99).

Спостережене також уживання лексем **санаторій**, **тиф** як іменників жіночого роду: *Він вийшов із санаторії, але становище його жахливе* (Теліга: 83); *Почав дотитувати, од чого це? Мовляв, чи не було у мене тифу?* (Куліш: 568). Наведені вище факти можна пояснити тим, що іншомовні слова з основами на приголосний на українському мовному ґрунті могли набувати ознак як чоловічого, так і жіночого родів.

Таким чином, набуття іншомовними іменниками на українському мовному ґрунті основних граматичних категорій, властивих певній частині мови, свідчить про повну граматичну адаптацію запозичень. Іменниками чоловічого роду стають іншомовні субстантиви з основою на тверду або м'яку приголосну фонему. Іменниками жіночого роду = запозичені субстантиви, які мали в мові-джерелі або отримали внаслідок фонетичного й графічного оформлення в українській мові флексії **-а (-я)** та іменники з нульовою флексією та основою на м'яку приголосну. Іменниками середнього роду є віддієслівні утворення із словотворчими формантами **-анн(я)-**, **-енн(я)-**; відіменникові утворення із словотворчим формантом **-ств(о)**, непохідні незмінні іменники на **-а**, **-е**, **-і**, **-о**, **-ю**. Множинні іменники (pluralia tantum) відносимо до категорії парного роду.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Куліш – Куліш М. Г. Листи / М. Г. Куліш. Твори: у 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2: П'єси, статті, виступи, документи, листи, спогади / Упоряд. підгот. текстів, комент. Л. С. Танюка. – К.: Дніпро, 1990. – С. 492–693.

Теліга – Теліга Олена Листи. Спогади / Упорядник Надія Миронець. – 2-ге вид., випр. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 400 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; За ред. І. Р. Вихованця. – К. : Університетське видавництво „Пульсари”, 2004. – 400с.

2. Мерінов В. В. До питання про генезу категорії граматичного роду іменника в лінгвістиці / В. В. Мерінов // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Лінгвістика”: Збірник наукових праць. Випуск IX. – Херсон : Видавництво ХДУ. – С. 251–256.

3. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка / И. Г. Милославский. – М. : Просвещение, 1981. – 254 с.

4. Мороз Т. Ю. Ступінь репрезентативності морфологічної форми роду у формах множини / Т. Ю. Мороз // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди „Лінгвістичні дослідження” – Харків, 2009. – Вип. 28. – С. 224-228.

5. Українська мова: Енциклопедія / [Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін.]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Видавництво „Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дмитро Шульга – аспірант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: лінгвостилістичне дослідження епістолярію.